Gamla Uppsala

Gamla Uppsala

Gamla Uppsala

Gamla Uppsala är ett område i Gamla Uppsala socken, Uppsala kommun i Uppsala län. Där finns bland annat Uppsala högar och Gamla Uppsala kyrka, som har varit både domkyrka och ärkebiskopssäte.

Gamla Uppsala, som i 1500-talets kamerala källor anges som Upplands största by räknat efter mantal, är idag en del av tätorten Uppsala, en stadsdel tillhörande Norra staden.
Nyby och Nyby gård ligger i Gamla Uppsala socken och har historiskt sett tillhört Gamla Uppsala men sedan det byggdes radhus och lägenheter där ses de som ett eget bostadsområde.

Gamla Uppsala var en centralpunkt i den förhistoriska maktstruktur i vad som senare skulle kallas Svealand. Under äldre järnåldern låg platsen norr om en dåvarande fjärd som kan ha hetat "Salafjärden" eller "Uppsalafjärden" som förenade vattenleden Långhundraleden från det östliga Attundaland med resten av den dåtida havsviken Mälaren i söder. Fyrisån mynnade i fjärdens nordvästligaste vik vid Östra Aros vilket betyder Östra Åmynningen.

Den kan ha legat strax nedströms dagens Upplandsmuseet. Här steg, på grund av landhöjningen, en sten- och grusröskel upp mot vattenytan i början av vikingatiden som fortfarande är synlig.

Gamla Uppsala

Därefter krävdes dragning av båtarna för vidare färd norrut i Tiundaland. Det största transporthindret låg vid nuvarande Ulva kvarn, nordväst om Gamla Uppsala. Där kan ett vattenfall ha börjat resa sig åren kring Kristi födelse. Platsens läge var under denna tid att jämföra med Stockholms senare ställning, ett lås mot de inre vattenvägarna. Efter domkyrkans brand 1252 togs beslutet att flytta ärkesätet till Östra Aros, nuvarande Uppsala. Överföringen av reliker skedde 1273. Flyttningen minskade Gamla Uppsalas betydelse.
Båttransporterna dit hade då gradvis försvårats under cirka 400 år. Till detta hörde omlastningen av de flatbottnade skeppen i Östra Aros för landtransport till Gamla Uppsala. Mer resoluta skeppare har dock vid våröversvämningar, av ängarna runt Svartbäcken, kunnat dra båtarna över dessa så kallade föresängar.

325. Kungshögarna vid Gamla Upsala.

Detta dramatiska träsnitt från 1800-talet visar Gamla Uppsala fornlämningsområde ur samma vinkel som ovan.

Gamla Uppsala

En föresäng var en äng med båtföre vid översvämning. Den dåvarande fjärden grundades med tiden upp och blev till den sannolikt den största föresängen. Kungens andel av denna fick heta Kungsängen, och heter så än i dag. Kring år 985 besegrade Erik Segersäll danskarna på foeresvallarna "vid Uppsala". I fornisländsk litteratur omnämns dessa som "Fyrisvallarna". Dessa ängars flerfaldiga omnämnande i äldsta tid tyder på att de var en viktig del av gamla uppsalatrakten, åtminstone för foderproduktion.

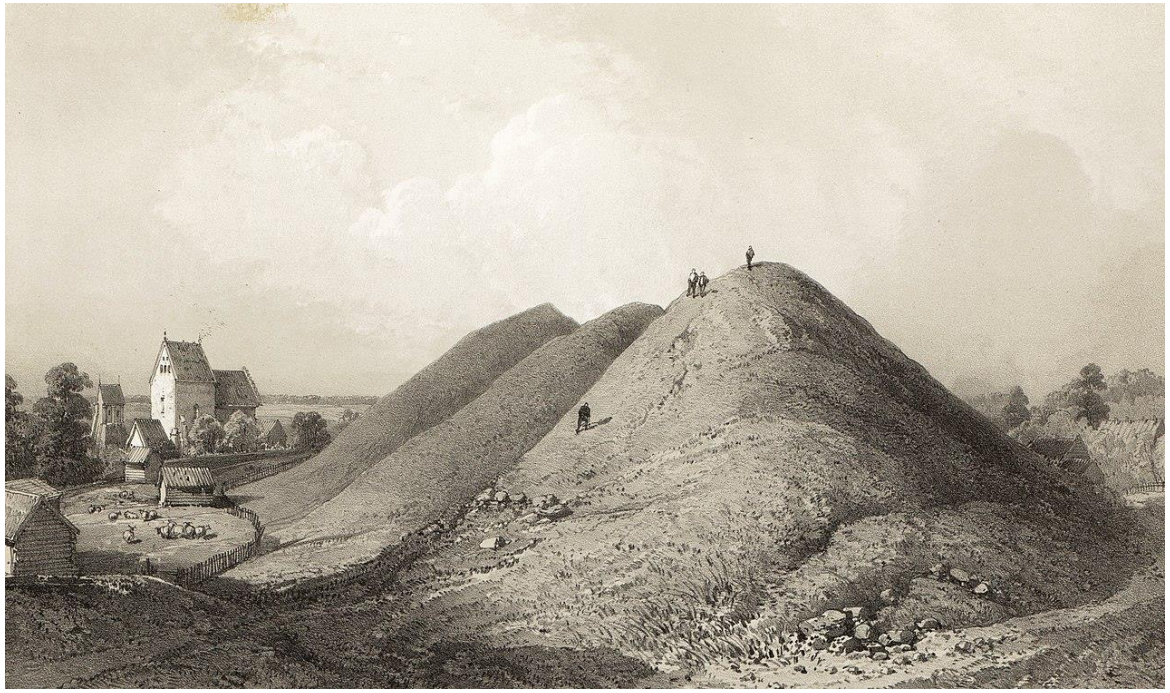

Gamla Uppsala fornlämningsområde (i folkmun kallad Gamla Uppsala högar) är det samlade begreppet för de monumentala storhögar, gravfält och andra fornlämningar som finns vid Gamla Uppsala. Totalt anses området ha innehållit mellan 2 000 och 3 000 gravar. Området har grävts ut i omgångar sedan 1600-talet, med större utgrävningar under 1840-talet, 1870-talet, 1990-talet och 2010-talet.

Gamla Uppsala

De tre största gravarna kallas Kungshögarna. De har tidigare tillskrivits gudarna Oden, Tor och Frej. Birger Nerman argumenterade för att de tillhörde tre sveakungar som nämns i Ynglingatal – Adils, Aun och Egil.

Nu kallas de Västhögen, Mitthögen och Östhögen efter sin geografiska placering. Västhögen ansågs vara Tors, mitthögen Frejs och östhögen Odens.
Högarna är 55–70 meter i diameter och 7–11 meter höga. De är anlagda på Uppsalaåsen, vilken grävts ut för att förstärka effekten av högresningen.
Två av högarna är utgrävda. Östhögen grävdes ut 1846 under ledning av riksantikvarien Bror Emil Hildebrand. Man fann ett kärnröse som täckte en brandgrav.
Västhögen grävdes ut 1874 och här var brandgravresterna samlade i ett litet ämbar. Fastän svårt förbrända utmärker sig fynden som ovanligt exklusiva för sin tid, äldre vendeltiden, mellan år 550 och år 625. Särskilt märks fragment av en vendelhjälm med parallell i det brittiska Sutton Hoo-fyndet och en liten guldfiligranmask som en gång troligen suttit på en guldhalskrage.

Gamla Uppsala

Tingshögen

Direkt öster om högarna, intill kyrkan, finns Tingshögen. Den är en låg, flat hög och ansågs tidigare vara kung Domars grav. Sedan man konstaterat att högen faktiskt ligger i nivå med den ursprungliga åsytan avfärdades den som gravhög.

. Radarundersökningar av högen har dock visat att högen trots allt verkar anlagd. Tingshögen kan ha spelat en roll vid det forntida kungavalet. Själva valproceduren skall dock ha förrättats vid Mora stenar några kilometer söder om nuvarande Uppsala, åtminstone i den tid då Tiundaland och Attundaland gemensamt valt kung. Tingshögen skall vid ett tiotal tillfällen ha använts som symbolisk plats av Gustav Vasa vid tal.

Gravfälten

I direkt anknytning till högarna finns ett gravfält med gravar som dateras till yngre järnåldern. Vikingatida, okremerade gravar har påträffats invid prästgården, och även båtgravar har påträffats. Dessutom har det tidigare funnits flera andra intilliggande gravfält som nu är bortodlade. Gravfältet i sin helhet anses ha rymt runt omkring 2000 gravar, de flesta nu försvunna. På en karta från 1669 kan man räkna 669 stycken. Idag finns cirka 300 kvar.

Gamla Uppsala

Hallbyggnader på kungsgårdsplatån
Direkt nordöst om nuvarande kyrkan ligger kungsgårdsplatån, där utgrävningar visat att flera stora hallbyggnader stått i omgångar. Själva platån har ursprungligen varit lägre, men höjts och fyllts på med fyllnadsmaterial i omgångar, i samband med att äldre hallbyggnader rivits och en ny uppförts på samma plats. Även på åkern öster därom (nu intill järnvägsspåren) har boningshus stått. En vall av något slag har funnits norr om husen, mellan kyrkan och Fyrisån. Hallbyggnaden som stått på platån är en av de största järnåldersbyggnader man känner till i Skandinavien.

Mitthögen och Östhögen med Gamla Uppsala kyrka i bakgrunden.

Gamla Uppsala

Hallbyggnaden har varit av långhustyp med avsmalnande kortsidor, 50–60 meter lång, 12 meter bred och haft en sammanlagd yta av cirka 500 kvadratmeter. Den har mycket stora likheter med den nyligen funna närmare 50 meter långa och 14 meter breda hallbyggnaden på Askahögen norr om Vadstena i Östergötland. Så stora långhus hittas bara på tidens rikaste gårdar (t.ex. i Lejre) där de verkar ha fungerat som offentliga festsalar där religiösa och politiska gästabud firades. Dick Harrison och Kristina Ekero Eriksson har i boken Vikingaliv lagt fram teorin att hallbyggnaden kan vara det gäckande "hednatempel" som Adam av Bremen beskrev.

Vid utgrävningarna i området 2011-2012 påvisades att byggnaden troligen inte brunnit genom en olyckshändelse, utan bränts ned under rituella former, då deponerade offersymboler i form av större järnspiraler upptäcktes i byggnadens stolphål. Järnspiralerna var inte anfrätta av den kraftiga värme som utvecklats då byggnaden brunnit ned. Hettan från branden har varit så kraftig att lermaterialet i väggarna förvandlats till tegel, och även teglet har i stor utsträckning smält.

Man konstaterade att hallbyggnaden haft dubbla väggar med lerklining emellan, samt 3 meter breda portar på vardera långsida. Detta är inte normalt för större byggnader från tiden, då ingångarna snarast brukar göras små för att spara värme i långhuset.

Gamla Uppsala

Gamla Uppsala museum ligger sedan år 2000 intill fornlämningsområdet

Gamla Uppsala

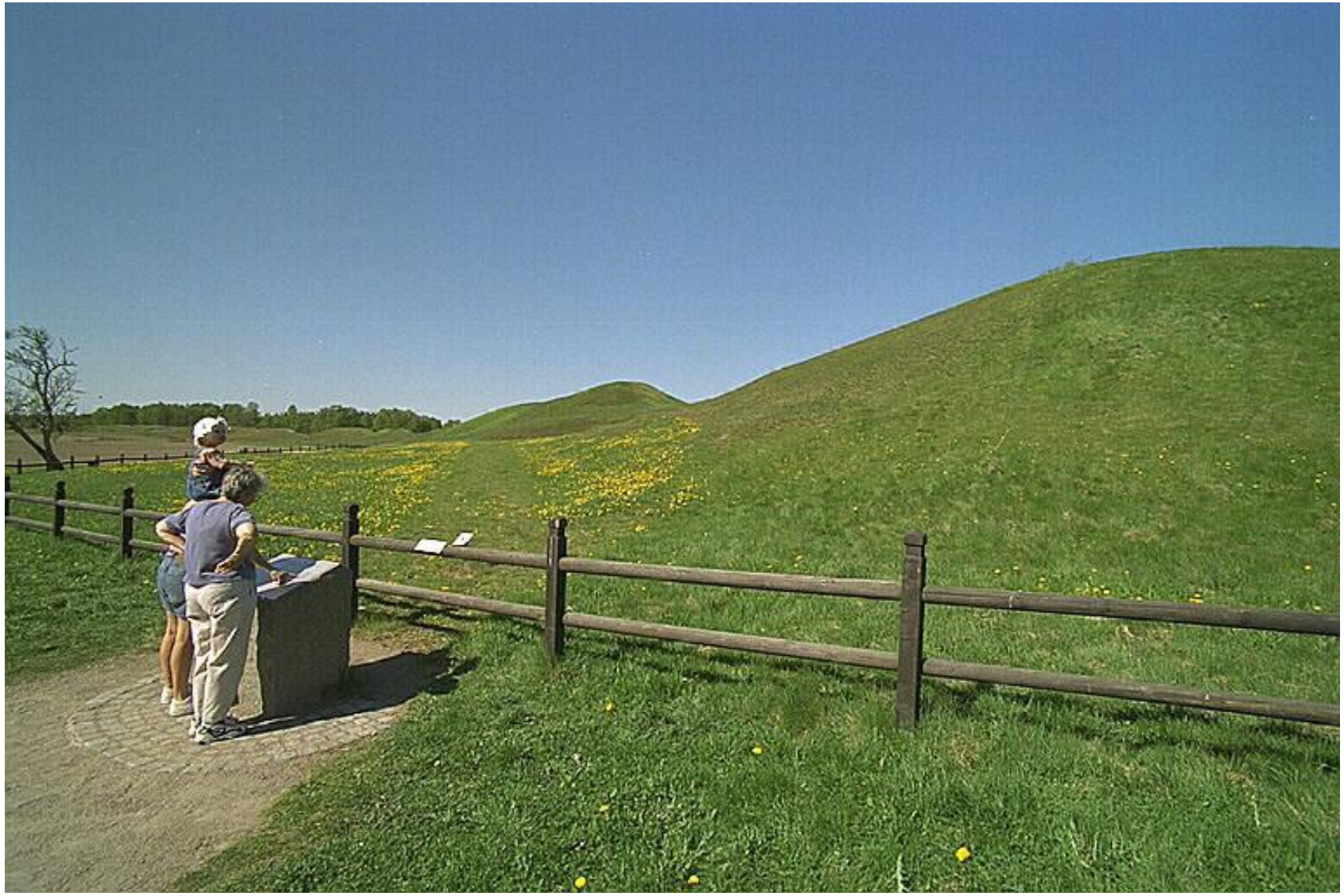

Kungshögarna får numera bara beträdas med guide, foto från maj 1999.

Gamla Uppsala

Detta är inte normalt för större byggnader från tiden, då ingångarna snarast brukar göras små för att spara värme i långhuset. Byggnadens ovanliga utformning och unika storlek, kombinerat med dess läge på en upphöjd platå bredvid kungshögarna, har fått arkeologerna att anta att byggnaden måste haft någon typ av speciell funktion. Byggnaden har utvändigt varit klädd med klovar, eller möjligen vitfärgad med vitslamning.

Flera äldre källor hävdar att en offerlund och en helig brunn från hednatiden skulle ha funnits på platsen men idag finns endast enstaka belägg som talar för lundens existens och inga för brunnen. Den brunn som i vissa källor utpekas har daterats och visat sig vara flera sekler yngre än sin påstådda ålder. Ett antal gåtfulla fynd av människoben har gjorts i området under utgrävningarna 2012. Dels hittades fragment av en skalle i en hög med djurben, dels hittades människoben med bitmärken från hund. En av flera teorier är att benen tagits av en hund som besökt en eventuell offerlund. Detta går än så länge inte att fastställa.

Grophus

Vid utgrävningarna 2012 upptäcktes ett stort antal grophus öster och sydost om tingshögen. Antalet uppgår till över 30 stycken, och en så stor samling av grophus har inte tidigare påträffats i Sverige. I flera av grophusen hittades spår av hantverk, exempelvis vävning och metallhantering. Liknande samlingar av grophus har hittats vid forntida maktcentra i Danmark och Tyskland, vilket stärker teorin om Gamla Uppsala som ett forntida maktcentrum.

Gamla Uppsala

Nyupptäckt storbyggnad sydost om Tingshögen

Vid utgrävningarna 2012 upptäcktes en större, tidigare okänd byggnad vid Sivs väg, sydost om Tingshögen. Byggnaden har konstruerats med ett antal kraftiga stolpar (c:a 1 meter i diameter) som burit upp den södra gaveln, vilket inneburit att den haft någon typ av monumental överbyggnad eller loft. Stolparna har bytts flera gånger under byggnadens historia. Byggnadens funktion är inte klarlagd, men liknande byggnader har tidigare hittats i Barksta utanför Köping, och i Björkgärdet i Rasbo socken i Uppland.

Likbål

En välbevarad rest av ett likbål upptäcktes i området 2012. Fynd av bevarade likbål är ovanligt. Vid platsen för likbålet hittade arkeologerna både välbevarade rester av trästockar, och förkolnade rester av människoben, samt ben från häst och hund. Benresterna var inte fullständigt förbrända, och detta gällde särskilt djurbenen, som alltså tycks ha placerats längre från härdens mitt.

Gamla Uppsala

Mathållning

Fynd av ben från nöt, svin, lamm och get har gjorts i området. Det är även belagt att hästkött varit en naturlig del av mathållningen. Många av de får och hästar som konsumerats har uppnått ansenlig ålder, och har alltså inte i första hand hållits som slaktdjur, utan istället som nyttodjur av olika slag. Vilt i form av älg, rådjur och även trana har konsumerats, vilket tyder på att området varit en högreståndsmiljö. Fynd från 2012 visar också att man ätit torsk och strömming, trots att dessa saltvattensfiskar måste ha fraktats några mil från kusten.

Gamla Uppsala

Fyndrester efter djur man har ätit vi den tiden

Gamla Uppsala

Stenrad söder om kungshögarna

Fundamenten till en stenrad upptäcktes cirka 1 kilometer söder om kungshögarna 1996, men det var först under utgrävningarna 2011-2012 som man förstod stenradens omfattande utsträckning, genom nya fynd. Stenraden tycks ha omgärdat en stor del av fornlämningsområdet. Det finns olika teorier om stenraden: antingen kan den markera en monumental väg, eller så kan den markera en avgränsning av området, liknande en gles mur (ett så kallat viband). Strax söder om samtliga stenfundament har brandhärdar hittats, vilket tyder på att stenarna varit belysta. Märkligt nog nämner Adam av Bremen att "en flammande kedja" som ska ha omgärdat Gamla Uppsala, men för att reda ut om stenraden verkligen omsluter hela området behövs ytterligare utgrävningar.

De stenar som stått i fundamenten är försvunna, och finns heller inte utmarkerade på 1600-talets kartor. Fundamenten är dock kraftiga, och sammanpressningen av jorden under fundamenten visar på att mycket stora stenar (av typen rest sten) varit placerade i fundamenten. Genom fynd av en hästtand har stenfundamenten kunnat tidsbestämmas till tiden kring 600 e.Kr, i början av vendeltiden.

Gamla Uppsala

Uppsala tempel

Uppsala tempel eller hednatemplet i Uppsala är en förmodad tempelbyggnad i Gamla Uppsala, som finns omnämnd av Adam av Bremen 1070. Den antogs länge ha varit den svenska asatrons centralhelgedom. Templet troddes länge ha bränts och rivits omkring år 1087 på order av kung Inge den äldre, som då ska ha dräpt sin svåger Blot-Sven, och därigenom slagit ner den sista offentliga kulten tillägnad asarna. Förutom att Uppsala tempel förstördes ska offerträdet ha huggits ned, samtidigt som en kyrka ska ha byggts på templets tidigare plats. Enligt osäkra kungalängder skall Inge den äldre ha varit den nionde kungen efter Olof Skötkonung, som var den förste svenske konung som blev kristnad. Idén om templets existens kommer främst från ett omnämnande av Adam av Bremen på 1070-talet. Adams text baserar sig på samtal med danske kung Sven Estridsson, som hade vistats i Sverige.

Gamla Uppsala

Templets existens baseras på ett omnämnande som Templum Nobilissimum av Adam av Bremen omkring år 1076: "Detta folk har ett berömt tempel som kallas Uppsala, beläget inte långt från samhället Sigtuna. Adam av Bremen beskriver vidare att det i templet fanns avgudabilder föreställande Tor, Oden och Frej. Templet uppges dessutom ligga omgivet av berg som bildar ett slags teater. Möjligen är det Gamla Uppsala högar som avses, då dessa ligger i en båge och därmed i någon mening kan påminna om en antik teater. Adam av Bremen besökte själv aldrig Sverige. Hans berättelse om Svitjod och svearna baseras på samtal med danske kungen Sven Estridsson (som hade vistats en längre tid i Sverige) och andra uppgiftslämnare som Adam av Bremen träffat vid den danske kungens hov.

År 1998 publicerade historikern Henrik Janson en doktorsavhandling som analyserade den politiska bakgrunden till Adam av Bremens författarskap. Janson påpekade bland annat att hela området kring Uppsala var fullt av kristna runstenar vid denna tid, och hävdade utifrån en ingående analys av nordisk, nordtysk och europeisk politik att beskrivningen av det hedniska templet var en rent litterär konstruktion av Adam riktad mot en med ärkesätet Hamburg-Bremen konkurrerande kyrka med centrum i just Uppsala. Avhandlingen har vunnit internationellt erkännande och det gäller även tolkningen av det hedniska templet Uppsala som en litterär konstruktion.

Gamla Uppsala

På senare år har dock något som tolkats som en tempelbyggnad från 400-talet hittats i Uppåkra i Skåne, vilket framkallat mycket fantasifulla hypoteser om hur kulten där gick till, och paralleller har då även gärna dragits till templet i Gamla Uppsala som alltså först omnämns av Adam av Bremen många århundraden senare.

François-Xavier Dillman pekade på att ordet Adam av Bremen använde för byggnaden med gudabilderna snarast betyder "bankettsal". Studier av hallbyggnader i resten av Norden ger även stöd för iden att sådana inte bara använts för religiösa fester utan även brukats för politiska och juridiska ändamål. Därmed behöver det inte ha rört sig om ett regelrätt tempel, utan snarare en ovanligt prominent hallbyggnad med flera användningsområden

Templets placering

Var templet legat var under lång tid omtvistat. Olaus Magnus placerade templet på Domberget där dagens domkyrka ligger, en teori som senare Johannes Bureus och Georg Stiernhielm och Johannes Messenius anslöt sig till. Martin Stenius försökte förgäves driva tanken på att templet skulle ha legat i Gamla Uppsala.

Georg Stiernhielm, 1598-1672

Gamla Uppsala

Vissa hävdar att det man vet om bloten, svearna och tidsperioden i stället tyder på att den heliga lunden eller källan kan ha fungerat som ett slags (utomhus)tempel. Å andra sidan kan konkurrensen från kristendomen ha fått människorna att bygga ett hov i stil med Adam av Bremens tempel. Det finns dessutom arkeologiska belägg för en vikingatida tempelbyggnad i skånska Uppåkra, vilken möjligen kan ge en antydan till hur templet i Gamla Uppsala kan ha sett ut.

Kring kungshögarna i Uppsala har man även hittat hallbyggnader av långhustyp. Dessa verkar ha varit ovanligt monumentala, legat på höga terrasser med breda ramper upp på terrassen. Det kan tänkas att trägudarna helt enkelt var inrymda i änden på ett av långhusen, eller togs dit när det var blot eller annan högtid.

Målningen Midvinterblot, som är konstnären Carl Larssons tolkning av Offerfesten vid Uppsala tempel. Offerfesten vid Uppsala tempel beskrivs av Adam av Bremen i hans krönika Gesta Hammaburgensis ecclesiæ pontificum, men i avsaknad av andra källor och arkeologiska fynd så bedöms uppgifterna som osäkra.

Gamla Uppsala

Adam har i uppgifterna om Svearike samtalat med den danske vikingakungen Sven Estridsson, vilken växte upp i Gamla Uppsala vid Anund Jakobs hov (därmed rimligen en trovärdig återberättare av angelägenheter rörande den sistnämndes närmaste föregångare), varvid relativt stark trovärdighet ändå måste läggas vid Adams redogörelser.

Det som meddelas av Adam av Bremen är: Vart nionde år firades offerfesten vid templet i Uppsala. En gyllene kedja fanns runt templet. Den lyste på långt håll mot dem som närmade sig templet. Inne i templet fanns tre gudabilder. I mitten satt Tor, den mäktigaste guden. Oden och Frej hade sina platser på var sida om Tor. Vid de stora festerna offrade man både djur och människor för att riktigt behaga gudarna. Kropparna fick sedan hänga i träden utanför templet. Vid ett tillfälle kunde man se sjuttiotvå kroppar i trädet.

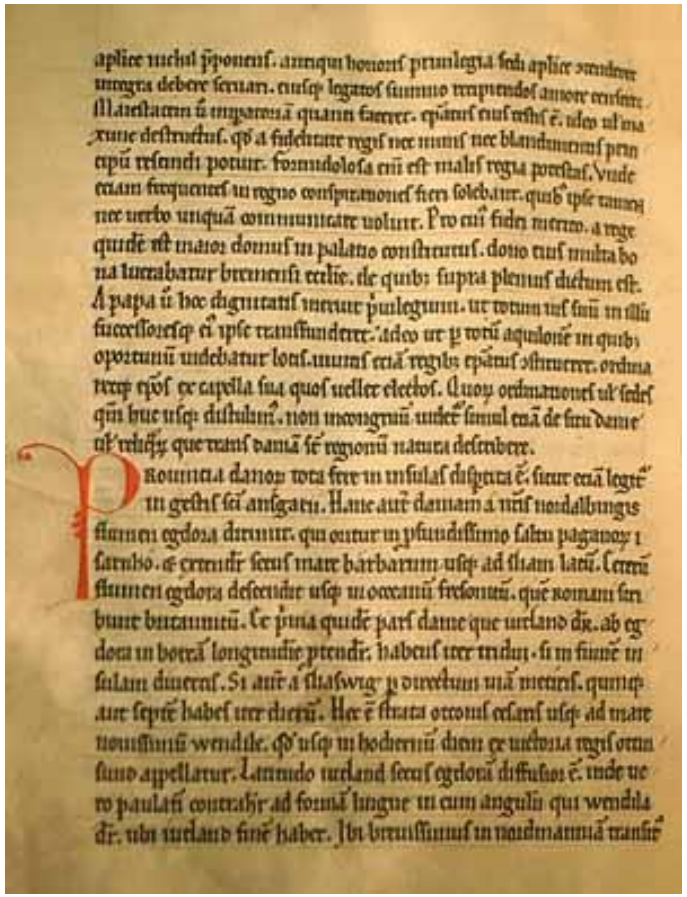

Handskrivet uttdrag ur Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum.

Gamla Uppsala Tempel

Uppåkratemplet. Överst Lundamodellen, nederst Foteviksmodellen.

De samtida skrivna källorna om vikingatidens religion och dess kult i Norden innan kristendomens införande är relativt få och mestadels influerade av kristna. I dessa framgår det till exempel att man utförde kulthandlingar på olika sätt och platser. Gutasagan berättar att man trodde ”på hult och hugar, vi och stavgårdar och på heden gud.” I flera dåtida skrifter omtalas också tempel eller heliga byggnader.
Vid utgrävningar i Uppåkra strax söder om Lund har man funnit rester efter ett tempel från järnåldern, som stått där i flera hundra år före nedläggningen i slutet av 900-talet. Den äldsta tempelbyggnaden på platsen beräknas vara äldre än vikingatiden.